

A SONNTAGS ZEITUNG: ILLUSZTRÁLT NÉMET NYELVŰ HETILAP A VASÁRNAPI UJSÁG SZOMSZÉDSÁGÁBAN¹

Heckenast Gusztáv 1854 márciusában indította útjára a *Vasárnapi Ujság* című hetilapot, amely az illusztrált ismeretterjesztő, szórakoztató családi hetilap műfajának első hazai képviselője volt. 1855 elején, a *Vasárnapi Ujság* indulása után háromnegyed évvel, a kiadó *Sonntags Zeitung* címen illusztrált német nyelvű hetilapot hívott életre, amely Saphir Zsigmond szerkesztésében 1858-ig jelent meg.² (1. kép) A lapot a magyar sajtótörténetírás sokáig a „*Vasárnapi Ujság* német nyelvű párja”-ként, annak „német nyelvű megfelelője”-ként tartotta számon³. Rózsa Mária megállapítása szerint viszont a *Sonntags Zeitung* „semmiképpen sem volt a *Vasárnapi Ujság* német megfelelője, legfeljebb annak kevésbé jelentős laptársa”⁴.

A *Vasárnapi Ujság* új műfajt honosított meg Magyarországon, több mint fél évszázadig fennállt, és a magyar művelődéstörténetnek sajátos színfoltjává, megkerülhetetlen tényezőjévé vált. Fametszetes képei, nyelvezete és alacsony ára már indulásakor magasabb példányszámot biztosított neki a nem-politikai sajtóban addig megszokottnál. A *Vasárnapi Ujság*, amely

1. kép. A *Sonntags Zeitung* fejléce, 1855

magát néplapként hirdette, négy és fél ezer eladott példánnyal indult és előfizetőinek a száma az 1860-as évek közepén már tízezer körül mozgott.⁵ Bár a lap olvasói köre a „nép” felé az alsó középrétegeken túl nem terjedt, ezen a határon belül kiterjesztette a nyomtatott szó rendszeres fogyasztóinak a körét, olvasásra szoktatott, ismereteket terjesztett, mentalitást formált.⁶ A *Sonntags Zeitung* is igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy minél nagyobb népszerűsége törekszik. Alcímében „néplapként” nevezte meg magát („Illustrirtes Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung, nebst politischen Nachrichten”), és előfizetői felhívásaiban azt bizonygatta, hogy minden réteg számára vonzó kíván lenni. Közleményeinek nyelvezete, tartalma azonban inkább művelt, polgári olvasókat előfeltételez, ami nem meglepő, hiszen ebben az időszakban hazánkban a német nyelvű nyomtatott kultúra, különösen pedig a német nyelvű sajtó erősebben kötődött a városokhoz és azok lakosságához, mint a magyar nyelvű.

Magyarországon a német nyelvű sajtó állandóvá válása néhány évtizeddel megelőzte a magyar nyelvűét, a 18. század második harmadában indult *Pressburger Zeitung*gal. A magyar nyelvű sajtó 1780-as évekbeli kezdődő kibontakozását néhány évtizedre megakasztotta a ferenci abszolutizmus, így az a lapok számát és olvasottságát tekintve csak az 1830-as években kezdett felzárkózni a német nyelvű mellé, ám az 1840-es években a műfaji spektrum szélessége és egyes kiemelkedő lapok példányszáma tekintetében már túl is szárnyalta azt. Különösen néhány magyar nyelvű lapnak a liberális reformmozgalomban betöltött szerepe vonta magára a kortársak és az utókor figyelmét, s ehhez képest a német nyelvű hazai sajtó jelentősége csekélyebbnek tűnt. A német nyelvű hazai újságok között is voltak azonban olyanok, amelyek az 1840-es években nyitottak voltak a kor szellemi és politikai mozgalmi irányába, ezek között volt a *Pesther Tageblatt* című orgánus, amely, éppen úgy, mint a *Sonntags Zeitung*, Heckenast Gusztáv mint kiadó és Saphir Zsigmond mint szerkesztő együttműködésével jött létre.

Az 1850-es években a német nyelvű lapok újjólág érezték a neoabszolutista kormánypolitika támogatásának előnyeit. A nyomtatott szó rendszeres fogyasztóinak száma Magyarországon a 19. század első harmadában jelentősen megnövekedett, és ezt a folyamatot az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tovább gyorsította. Az időszaki sajtó rendszeres olvasása iránti megnövekedett igény a forradalom leverése után is éreztette hatását. Mindez része volt az intenzív olvasásról az extenzív olvasásra való áttérés európai trendjének, bár elmaradt annak nyugat-európai üteme mögött. Pest-Budán és Pozsonyban folyamatosan fennálltak a német nyelvű városi újságok, amit stabil olvasótáboruk az 1850-es években még biztosított. A jelentősebb pest-budai és a pozsonyi német nyelvű újságokat országsszerte olvasták a német nyelvű lakossággal is bíró városokban. Kevésbé voltak sikeresek a szépirodalmi, szórakoztató és divatlap műfajokban tett német nyelvű kísérletek ebben az időszakban, mert ezeknek a külföldről nagy példányszámban beáramló német lapokkal kellett volna állniuk a versenyt, így általában rövid életűnek bizonyultak.

A németet anyanyelvként bírók aránya Magyarországon az 1850-es évek közepén 9–11% közöttire tehető, mintegy egymillió és néhány százezernyi népességről van szó. (A korabeli statisztikai felvételek és azok elemzései jelentős bizonytalanságokat tartalmaznak.⁷) A hazai németség nagyobb arányban kötődött a városokhoz, mint a többi etnikum. A városi polgárok, hivatalnokok és értelmiségiek adták a német nyelvű lapok olvasóinak törzsét, bár azok sok olyan lakost is elértek, akik nem első nyelvükként beszélték a németet, hiszen a városokban ebben az időszakban még a többnyelvű olvasás volt a jellemző. A hazai németség másik jellegzetes

2. kép. Pester Donau-Quai. *Sonntags Zeitung* 1855 5. sz. febr. 4., 37

csoportja etnikailag viszonylag zárt településterületen élt, és a paraszti életformához kötődött. Ők csak később kapcsolódtak be a sajtó olvasói közé, a városi lapok az 1860-as, 1870-es évektől kezdve célozták meg az ő elérésüket.

Ha a *Sonntags Zeitung* Jókai Mór és Pákh Albert lapjának ismeretében ütjük föl, és keressük, hogy mi a közös tartalmában, beszédmódjában a *Vasárnapi Ujsággal*, sehol sem találjuk ennek ízes-zamatos nyelvét, az olvasó megszólításának állandóan jelenlévő gesztusát. Ha nem elsősorban a szövegekre, hanem az illusztrációkra figyelve vizsgáljuk a két lapot, a megfelelések sokkal szembetűnőbbek. A *Sonntags Zeitung*, a *Vasárnapi Ujsághoz* hasonlóan minden számában közölt legalább egy, gyakran kettő, esetenként több fametszetes ábrázolást.⁸ Képeinek egy része a *Vasárnapi Ujságban* megjelentekkel azonos. Számszerűen ez az 1855-ös évfolyamban az illusztrációk valamivel több mint egy harmadát jelenti (35 képet a 98-ból). Hasonló az arány az utolsó, 1858-as évfolyamban is: a *Sonntags Zeitungban* közölt kerekén 150 kép közül 48-at láthatunk viszont a *Vasárnapi Ujságban*. A közlés időpontjára nézve azonban azt kell megállapítanunk, hogy egyik lap sem élvezett rendszeresen elsőbbséget a képközlés idejére nézve. Hol a *Vasárnapi Ujság* közölt előbb egy képet és a *Sonntags Zeitung* egy vagy több számmal, esetenként akár hónapokkal is később, hol a német nyelvű lap volt az első a képközlés sorrendjében és a *Vasárnapi Ujság* járt a nyomában egy vagy több számmal, esetenként akár több hónapos eltéréssel is. Utóbbi esetre példa *A pesti dunapart és a lánczhid*

3. kép. Pusztai iskolák. *Vasárnapi Ujság* 1855 12. sz. márc. 25., 93

című kép, Rohn és Brown fametszete, amelynek 1854-ből festmény és litográfia-változata is ismert. A fametszet 1855 februárjában jelent meg a *Sonntags Zeitung*ban és csak az év májusában a *Vasárnapi Ujság*ban.⁹ (2. kép) A képet a magyar nyelvű lapban kísérő szöveg részben a *Sonntags Zeitung*ban megjelentnek szabad és rövidített kivonata.

Igen ritkán fordult elő, hogy egyazon napon jelent meg mindkét lapban ugyanaz a kép. Ezt a dúcok használatának gyakorlata kellőképpen megmagyarázza: bár a két szerkesztőség ugyanabban az épületben dolgozott, Heckenast Gusztáv Egyetem utcai székházában, és a mindkét lap ügyeit intéző kiadóhivatal és a nyomda ugyanebben a házban működött, a fadúcokat egyszerűbb lehetett a két lap nyomtatásakor időben szétválasztva használni, mint párhuzamosan.¹⁰ Az azonos dátumú megjelenésre példa a *Vasárnapi Ujság Pusztai iskolák* című képe – szintén Rohn és Brown fametszők munkája –, amely a *Sonntags Zeitung*ban ugyanakkor *Die Schulen auf den Pustten* címmel jelent meg¹¹. A szöveg, amelyhez a kép kapcsolódik, a német nyelvű lapban nagyrészt a *Vasárnapi Ujság*ban közöltnek a fordítása, mint ezt alcímében – „Aus dem Ungarischen” – is jelzi. (3. kép) A két lap a képeket kísérő szövegek tekintetében is meglehetősen függetlennek bizonyult egymástól. Előfordult szó szerinti megegyezés is a német és a magyar nyelvű hetilapban az egy-egy azonos ábrázoláshoz társított szövegek között, de gyakoribb az olyan eset, amikor a szövegek rokonsága felismerhető, azok mégis markánsan eltérnek egymástól. Éppúgy találkozunk olyan esettel, amikor a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent szöveg tűnik a *Sonntags Zeitung* cikke kivonatának, mint a fordítottjával, amikor a német nyelvű lap kommentárját értelmezhetjük a *Vasárnapi Ujság*ban megjelentek kivonataként. Leggyakrabban közös német nyelvű források használata tűnik valószínűnek.

KÉPFORRÁSOK

A közös német nyelvű képforrásokat elsősorban az illusztrált, ismeretterjesztő, képes családi lapok műfajának német képviselői között kereshetjük. A továbbiakban két neves, hazánkban is elterjedt lipcsei képes orgánus – a *Gartenlaube* és az *Illustrierte Zeitung*¹² – és Heckenast két pesti lapja illusztrációs gyakorlatának érintkezési pontjait, valamint a közös képek és az őket kísérő szövegek viszonyát vizsgálom,¹³ keresve a választ arra a kérdésre, hogyan kell elképzelnünk a képkölcsönzés mindennapi működését Heckenast lapjainál.¹⁴

A képanyag összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a *Gartenlaube* és az *Illustrierte Zeitung* 1855 és 1858 között a Heckenast kiadásában megjelent két pesti hetilap illusztrációinak és az illusztrációkhoz társított szövegeknek fontos lelőhelyeit jelentette. Előfordul, hogy csak a lipcsei lapok egyike és a pesti német nyelvű lap képei között található megfelelő, de gyakori az is, hogy mind a *Sonntags Zeitungban*, mind a *Vasárnapi Ujságban*, mind a két lipcsei lap valamelyikében megtalálhatók az azonos képek. Az Edmund Guido Hammer rajza alapján készült *Der Hirsch im Winter* című fametszet például 1857 decemberében jelent meg a *Gartenlaube*-ban, Hammer *Wild- und Wald-Bilder* (Vadak és erdők képei) című közleménysorozata első részének illusztrációjaként. A *Sonntags Zeitungban* 1858 januárjának elején, a *Vasárnapi Ujságban* a hónap végén láthatták az olvasók az ábrázolást.¹⁵ (4. kép) Saphir Zsigmond lapja a *Gartenlaube*-ban megjelent szöveget vette át és társította a képhez, a *Vasárnapi Ujságban* viszont a kép más kontextusba került, olyan szöveg társult hozzá, amely a szarvasvadászat magyarországi viszonyait taglalta, hivatkozva többek között egy 1857-ben Pesten megjelent *Hazai vadászatok* című könyvre.

Ugyancsak eltér feltételezhető német képforrása kommentárjától a *Vasárnapi Ujság* 1855 novemberében, egy *Temetés a tengeren* címmel közölt kép kapcsán, amelynek témája a lipcsei *Illustrierte Zeitung* október 13-i számában¹⁶ még pontosan lokalizálható: a keleti tengeri francia flotta egy katonájának temetése a tengeren. A *Vasárnapi Ujságban* sem a képaláírás, sem a képhez társított szöveg nem utal a jelenet helyére, idejére vagy szereplőinek kilétére, a költői ihletésű, érzelmes és általánosságban tartott kommentár pedig asszociációi révén tovább távolodik a kép eredeti jelentésétől.¹⁷ A *Sonntags Zeitung* a *Vasárnapi Ujságot* követte december 2-án megjelent számában, amennyiben szintén a konkrétumokat nélkülöző képaláírással közölte az ábrázolást, és – általános gyakorlatától eltérően – ebben az esetben nem nyújtott a fametszethez semmilyen kommentárt vagy háttérinformációt.¹⁸ (3. kép)

Olyan esettel is találkozhatunk, amikor a *Vasárnapi Ujság* közölte az egyik lipcsei képes újság valamely illusztrációját, a német nyelvű pesti lap viszont nem. Ez a helyzet például a *Vasárnapi Ujság* *Egy tábori lelkész az almarai csatában* című képénél, amely a pesti magyar nyelvű hetilapban 1855. február 25-én, a *Gartenlaube*-ban a hónap elején jelent meg.¹⁹ (6. kép) Mint említettük, Heckenast két lapja között nem figyelhető meg az azonos képek közlési elsőségét tekintve semmilyen szabályosság. A lipcsei lapok viszont általában néhány számmal korábban közölték a Pesten is felhasznált illusztrációkat. Ez, valamint a *Gartenlaube* és az *Illustrierte Zeitung* képeket kísérő szövegeinek, illetve azok részeinek-elemeinek visszaköszönése a *Sonntags Zeitung* és (kisebb mértékben) a *Vasárnapi Ujság* lapjain, azt valószínűsíti, hogy ezekben az esetekben a lipcsei illusztrált lapok számai jelentették a forrást a pesti szerkesztőségek számára. Elképzelhető lenne persze az is, hogy Heckenast kiadóhivatala közvetlen üzleti kapcsolatban állt a *Gartenlaube*-t és az *Illustrierte Zeitung*-ot képekkel ellátó

lipcsei műhelyekkel, például Johann Carl Wilhelm Aarland xylográfiai intézetével vagy Franz Wilhelm Obermann fametsző műhelyével, amelyekből a fametszetek szignói szerint a *Gartenlaube* és a *Sonntags Zeitung* közös képanyagának egy része származott.²⁰ A kutatás során azonban eddig nem került elő olyan képsor, amely ezt a feltételezést inkább alátámasztaná, mint a kézenfekvőbbet, a lipcsei lapok követését. Gyakorlatilag ezt valószínűleg úgy kell elképzelni, hogy a *Gartenlaube* és az *Illustrierte Zeitung* egy-egy számának Pestre érkezése után a kiadóhivatal megkérte azok szerkesztőségétől az őt érdeklő képek ólomból vagy rézből készült kliséit, amelyek felhasználásával Pesten ismét fára metsztették a képek vonalait.²¹

KÉPTÉMÁK

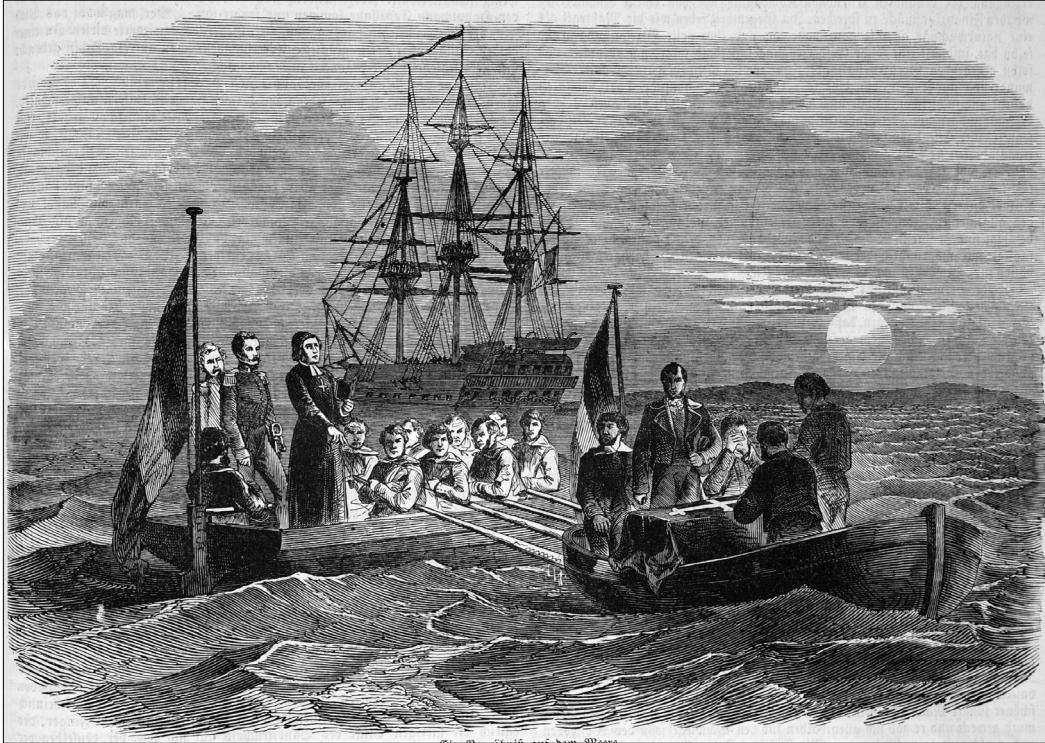
A továbbiakban arra keressük a választ, milyen közös és milyen eltérő funkciói lehettek a képközlésnek a pesti magyar nyelvű hetilap és német nyelvű laptársa esetében. Ebből a célból először a *Vasárnapi Ujságban* és a *Sonntags Zeitungban* közölt illusztrációk tematikus megoszlását vizsgáljuk az 1855-ös – az első, mindkét lapnál teljes – évfolyam képanyagában. Az anyag jellegének megfelelően részben külön kell kezelnünk a portrékat, és a krími háború eseményeivel kapcsolatos ábrázolásokat.²² Az 1. és 2. ábrán látható, hogy a német nyelvű hetilapban e két kategória együttesen az év folyamán megjelent összes képnek mintegy felét és a *Vasárnapi Ujságban* is több mint 40 százalékát tette ki. (1. és 2. ábra) A két képtípus ugyanakkor eltérő arányt képviselt a német és a magyar hetilap illusztrációi között. A *Vasárnapi Ujságban* a portrék az összes kép egyharmadát, *Sonntags Zeitungban* csak egynegyedét tették ki. A német nyelvű lap viszont a háborús témájú képeknek biztosított nagyobb teret. A nem

4. kép. Der Hirsch im Winter.
Sonntags Zeitung 1858 2. sz. jan. 10., 11

portré-jellegű, és nem háborús aktualitásokra vonatkozó ábrázolások között hazai vonatkozásúak, osztrák témájúak, egyéb külföldi vonatkozásúak és általános érdekűek között tettünk különbséget. A 3. és 4. ábra abban különbözik az első két diagramtól, hogy ezeken a portréképeket az összes képpel együtt kezeltük, és csoportosítottuk területi vonatkozás szerint (hazai, osztrák, egyéb külföldi), itt csak a nem portré-jellegű háborús ábrázolások alkotnak külön csoportot, amelyet nem osztottunk tovább. (3. és 4. ábra)

1855 folyamán a krími háborúra és annak aktuális híreire vonatkozó illusztrációk (tájképek, csatajelenetek, térképek, tábori életképek), valamint a külföldi vonatkozású egyéb képek a *Sonntags Zeitung* képanyagának jóval több mint a felét, az osztrák vonatkozású képeket is ideszámítva pedig több mint háromnegyedét tették ki, a hazai

5. kép. Ein Begräbniß auf dem Meere. Sonntags Zeitung 1855 48. sz. dec. 2., 381

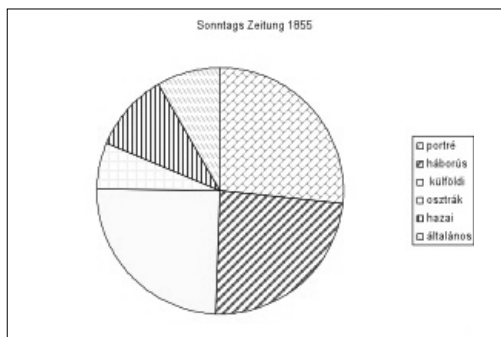
témájú ábrázolások viszont kevesebb mint az egynegyedét. Ezzel szemben a *Vasárnapi Ujság*ban a hazai témájú képek voltak abszolút többségben, és a háborús események ábrázolásai, valamint a külföldi vonatkozású egyéb képek – az elenyésző számú osztrák vonatkozású képpel együtt is – éppen csak az illusztrációk felét tették ki. A portrék csoportján belül még feltűnőbb a két hetilap közötti különbség a Lajtán-túli és -innyi birodalomfél ügyeinek arányát illetően, mint azt az 5. és 6. ábra mutatja. (5. és 6. ábra) A *Sonntags Zeitung* lapjain összesen kilenc osztrák személyiség állt szemben három magyarral, míg a *Vasárnapi Ujság*ban tíz hazai vagy a magyar történelemhez tartozó személyiség mellett egyetlen osztrák, Albrecht főherceg képe kapott helyet, ő is csak az 1855-ös szegedi árvíz alkalmával kifejtett magyarországi tevékenysége kapcsán.

1856 második felétől kezdve megszorodtak a német nyelvű lapban a hazai témájú illusztrációk, elsősorban tájképek, valamint települések és épületek ábrázolásai. 1857 elejétől jelentek meg Saphir Zsigmond lapjában a Johann Nepomuk Geiger kőrajzai alapján készült fametszetes történelmi ábrázolások Jókai Mór szövegeivel, amelyeket ugyanakkor a *Vasárnapi Ujság* is közölt.²³ A hazai vonatkozású képek részesedésének lassú emelkedésével 1858-ra jelentősen megváltozott a magyar és az osztrák témájú képek aránya a *Sonntags Zeitung* illusztrációi között, bár még ekkor is a külföldi vonatkozású ábrázolások voltak túlnyomó többségben. 1858 folyamán kerekén 150 ábrázolás jelent meg a német nyelvű hetilapban, ebből 38 volt hazai vonatkozású és csak 10 osztrák témájú. A hazai vonatkozású képek részesedése tehát 1858-ra megnövekedett az osztrák témájúak rovására, és a Habsburg-

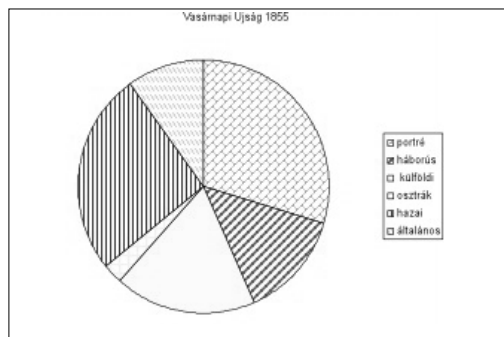
birodalom egészének jelentősége a képek témáit tekintve az összes ábrázolás egynegyedéről (ez volt az 1855-ös adat) közel egyharmadára növekedett.

A *Sonntags Zeitung* hazai tárgyú képeinek száma és hazai témájú szövegeinek mennyisége ugyanakkor nem növekedett arányosan. A képek az utolsó két évfolyamban nagyobb arányban foglalkoztak hazai tájakkal, eseményekkel és személyekkel, mint a lap pályájának elején, de a rájuk vonatkozó szövegek, szemben a *Vasárnapi Ujsággal*, gyakran csak néhány mondatos ismertetésre szorítkoztak, sokszor nem is a kép közvetlen környezetében, hanem több oldallal utána, és a többi, illusztrálatlan hazai vonatkozású szöveggel együtt sem tudták megtörni az olyan szövegek túlsúlyát, amelyek nélkülözték a közvetlen magyarországi vonatkozásokat. A hazai tárgyú képek számának jól megfogható növekedése ugyanakkor mutatja, hogy a szerkesztőség egyre kevésbé hagyhatta figyelmen kívül a hazai témák és azok képi megfogalmazása iránti általános igényt.

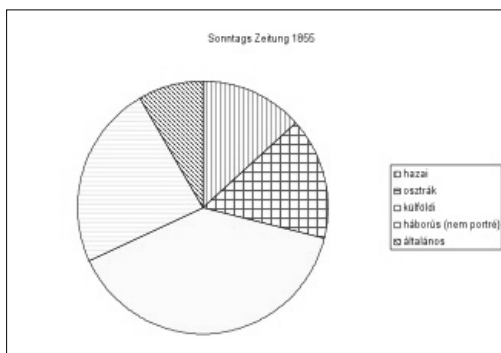
A *Sonntags Zeitung* tartalmának egészét vizsgálva azt látjuk, hogy a szöveges és a képi tartalom jellege nem fedi egymást. A lap szövegeinek túlnyomó részét olyan írások teszik, amelyek töretlenül folytatják a hazai városi német nyelvű sajtó hagyományait. Pontosíthatjuk is

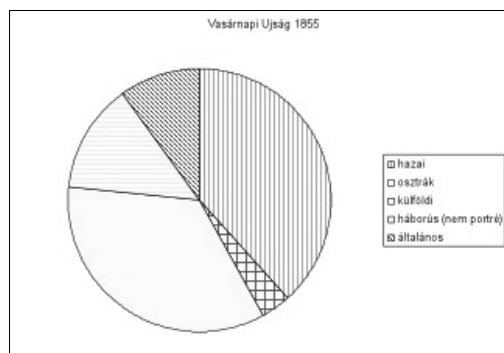
1. ábra. A *Sonntags Zeitung* 1855-ös évfolyamában megjelent képek tematikus megoszlása (a portrékat külön kezelve)

2. ábra. A *Vasárnapi Ujság* 1855-ös évfolyamában megjelent képek tematikus megoszlása (a portrékat külön kezelve)

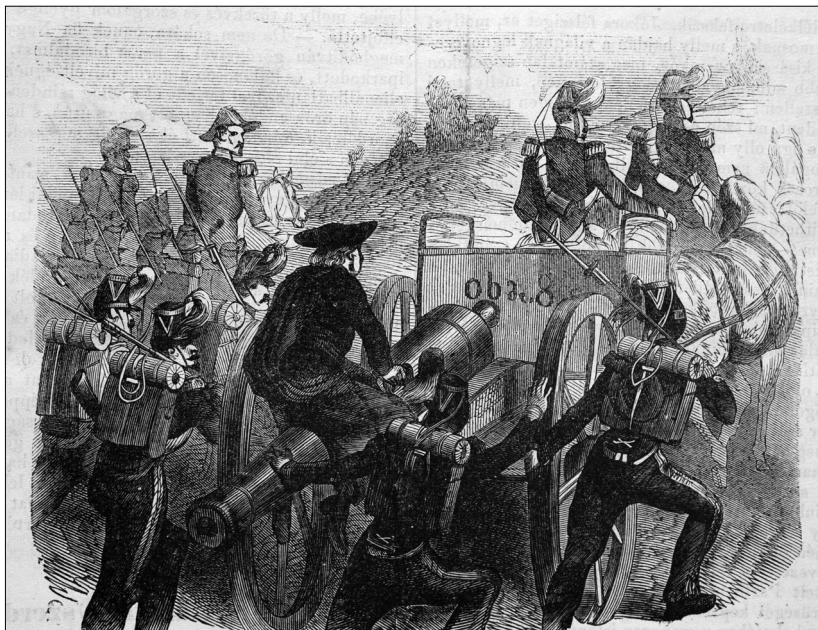
3. ábra. A *Sonntags Zeitung* 1855-ös évfolyamában megjelent képek tematikus megoszlása

4. ábra. A *Vasárnapi Ujság* 1855-ös évfolyamában megjelent képek tematikus megoszlása

6. kép. Egy tábori
lelkész az almarai
csatában.

Vasárnapi Ujság
1855 8. sz. febr.
25., 61

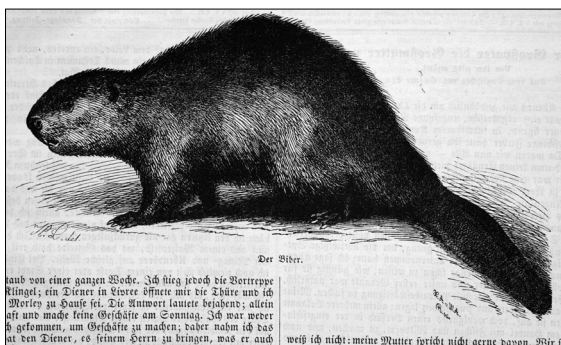

ezt a megfogalmazást: szöveges tartalmának politikai irányát és irodalmi orientációját tekintve a *Sonntags Zeitung* nagyrészt azt folytatta, amit Saphir és Heckenast korábbi közös lapja, az 1839 és 1845 között megjelent, illusztrációkat nem közlő *Pesther Tageblatt* megszűnésekor abbahagyott. A *Pesther Tageblatt* a reformkor hazai német nyelvű sajtójának olyan markáns vonulatához tartozott, amelynek munkatársai politikai tekintetben liberálisként gondolkodtak, és szoros kapcsolatban álltak a bécsi irodalmi élettel. A lapok szerkesztésére ható értelmiségi kör sok szálon kapcsolódott a csehországi, és a Németországba emigrált osztrák írói körökhöz is. Irodalmi orientációjukban az Ifjú Németország szerzői játszottak fontos szerepet.²⁴ Az említett (bécsi, csehországi német, emigráns osztrák, jungdeutsch) irodalmi kapcsolatok jelentkeztek a *Pesther Tageblatt* szépirodalmi szövegeket közlő rovatában is, de sokkal erősebben az irodalmi élet híreit tartalmazó rovatokban, mert a lap szépirodalmi részét kevésbé német, inkább angolból, franciából fordított írások töltötték meg. A hazai vonatkozású témák leginkább lokális keretben, pest-budai hírek, tudósítások közlésében jelentkeztek a lapban.

Mindennek a folytatása jól megfogható az 1850-es évek közepén indult *Sonntags Zeitung*

7. kép. Der Biber.
Sonntags Zeitung

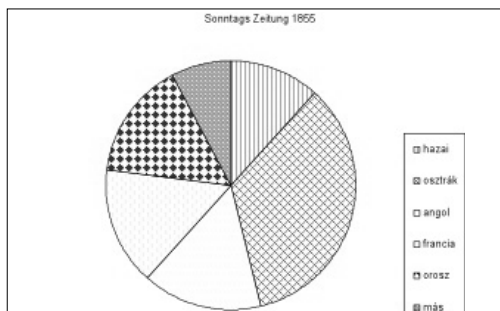
1858 20. sz. május 16., 154

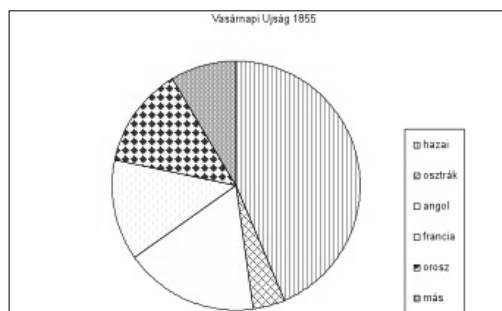

8. kép. A Pester Sonntags-Zeitung fejléce, 1864.

szövegeiben is. Angolból, franciából, nagyritkán oroszból, esetenként magyar nyelvből fordított szövegek jelentek meg a lap szépirodalmi rovatában. Mind a szépirodalmi rovatban, mind az irodalmi élet híreit tartalmazó rovatokban jelen voltak csehországi származású német írók nevei (t. k. Moritz Reich, Ignaz Kuranda). Érezhető a szerkesztőség törekvése a bécsi irodalmi élet jeleseinek a bevonására, bár a bécsi kapcsolatok nem formálják annyira

5. ábra. Az ábrázolt személyek származás szerinti megoszlása a Sonntags Zeitung portréképein, az 1855-ös évfolyamban

6. ábra. Az ábrázolt személyek származás szerinti megoszlása a Vasárnapi Ujság portréképein, az 1855-ös évfolyamban

érezhetően a lap tartalmát, mint az 1840-es években a *Pesther Tageblatt*tét. Újdonság viszont a *Sonntags Zeitung*ban a *Pesther Tageblatt*hoz képest az ismeretterjesztő írások nagy száma,²⁵ valamint a rendszeres politikai tudósítások, amelyek gyakran szövegszerű érintkezést mutatnak a *Vasárnapi Ujság* és melléklapja, a *Politikai Újdonságok* híreivel. Ezek a jellemzően képekkel is ellátott új szövegtípusok a *Sonntags Zeitung* tartalmának a *Vasárnapi Ujsággal* rokon tartományát alkották, éppúgy, mint a másik újdonság: a hazai tárgyú portrék, tájképek, város- és épületábrázolások szöveges ismertetéssel kísért megjelenése. Összességében az a

benyomásunk, hogy a lap egy kiforrott kiadói-szerkesztői koncepció hiányában szenvedett. A hazai tárgyú ábrázolások részarányának emelkedése a *Sonntags Zeitung* évfolyamaiban 1855 és 1858 között, – ami a hazai vonatkozású szövegek mennyiségének (bár csekélyebb mértékű) növekedésével is együtt járt –, összességében mégis azt jelzi, hogy az 1850-es években Pest-Budán ez volt az az út, amely egy német nyelvű hetilap számára az olvasóközönség szélesítését hozhatta és ezáltal hosszabb (négy éves) fennállást biztosíthatott számára, mint amelyet ilyet a német nyelvű lapalapítások többsége ebben az időszakban el tudott elérni. A *Sonntags Zeitung*nak elsősorban a német nyelven olvasók számára kínálgató lapok versenyében kellett megállnia a helyét, melyek között számos rangos külföldi orgánus is jelen volt. A lap a hazai németiség érzésben és műveltségben magyarosodó rétegeinek megszólításával tudott olvasókat toborozni, ehhez tanult módszereket és kölcsönzött eszközöket a *Vasárnapi Ujságtól*.

Végül vessünk még egy pillantást a *Sonntags Zeitung* késői utódjára, a *Pester Sonntags-Zeitung* című, rövid életű hetilapra, amelyet Saphir Zsigmond az 1860-as évek közepén, immár Heckenast cégétől függetlenül, saját kiadásában jelentetett meg. (8. kép) A *Pester Sonntags-Zeitung* kiállításában sokkal igénytelenebb volt, mint elődje. Fakult, rossz minőségű, megjelenési ideje alatt fokozatosan gyérülő illusztrációkat közölt. A *Vasárnapi Ujsággal* közös képpel ebben a lapban már nem találkozunk, és a *Gartenlaube*-val és az *Illustrierte Zeitung*gal való kapcsolat sem mutatható ki egyértelműen. Van ugyan benne néhány portré,

9. kép. Das Holen des Osterwassers. Altdeutscher Brauch.
Pester Sonntags-Zeitung 1864 13. sz. március 27., 134

amelyek a lipcsei lapokban is visszaköszönnek, de ezek olyan, a nemzetközi politikai színtéren szereplő személyiségek, akiknek széles körben elterjedt képei más forrásból is bekerülhettek a pesti lapba. Ezzel szemben a *Gartenlaube* és az *Illustrirte Zeitung* továbbélő kapcsolata a *Vasárnapi Ujsággal* a három hetilap 1864-es képanyaga alapján nagyon valószínűnek látszik. Példa erre két metszet, Shakespeare életéből vett jelenetekkel (Paul Thumann, neves, ekkor Lipcsében működő művész rajza alapján készült fametszetek), melyek a *Gartenlaube*-ban 1864 áprilisának végén, a *Vasárnapi Ujság*-ban két héttel később jelentek meg, hasonló kísérő szöveggel.²⁶ (10. 11. kép) A *Pester Sonntags-Zeitung*-ban megjelent azon kevés zsánerkép

10. kép. Shakspeare és társai
a „Meermaid” csapszékben. *Vasárnapi Ujság* 1864 20. sz. május 15., 184

Londoni színház Shakspeare idejében.

11. kép. Londoni színház Shakspeare idejében. Vasárnapi Ujság 1864 22. sz., május 29., 205

egyike, amelyek azonosíthatóan német alkotótól származtak, a húsvéti német népszokások egyikét bemutató *Das Holen des Osterwassers* című fametszet volt 1864 márciusában. A kép a neves Ludwig Löffler Berlinben működő rajzoló munkája. Az ábrázolás és a hozzá tartozó magyarázó szöveg forrása valószínűleg az illusztrált ismeretterjesztő családi magazinok műfajának fiatal, 1858-ban indult stuttgarti képviselője, az *Über Land und Meer* című lap volt, amelyben azok kevéssel pesti közlésük előtt jelentek meg. A kísérőszöveg a pesti hetilapban szóról szóra megegyezik a stuttgarti lapban közölttel.²⁷ (9. kép)

A *Pester Sonntags-Zeitung* képei többségében vagy az alkotó jelzése nélkül jelentek meg, vagy jellemzően nem német, hanem francia művészek neveit viselik. Ezeknek a képeknek a Pestre vezető útja még feltárára vár. A *Sonntags Zeitung* és késői utódjának illusztrációis

gyakorlatát összehasonlítva annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a népszerű lipcsei képes lapok szerkesztősegeivel, illetve egyes lipcsei fametsző műhelyekkel elsősorban nem a szerkesztő, Saphir Zsigmond, hanem Heckenast Gusztáv kiadóvállalata állhatott kapcsolatban. Így a Heckenast-cégtől való elszakadással Saphir Zsigmond lapja elesett a lipcsei eredetű illusztrációkhoz való könnyű hozzáférés lehetőségétől. Lapja fenntartásához más képforrások után kellett néznie, de kevés sikerrel járt: 1864 második felében már csak elvéve hozott képeket az „illusztrált néplap”, és mindössze másfél évfolyam látott belőle napvilágot.

JEGYZETEK

1. A recenzió az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelye kutatási programjának keretében készült.
2. A közölt képek az Országos Széchényi Könyvtár Törzsszállományában található lappéldányokból származnak. A fotókat Karasz Lajos készítette.
3. *Buzinkay Géza*: Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus alatt. In: A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Szerk.: *Kosáry Domokos* és *Németh G. Béla*. Akadémiai, Budapest 1985, 299; *Miklóssy János*: Enciklopédikus közművelődési lapok. Uo. 450.
4. *Rózsa Mária*: A *Vasárnapi Újság* német nyelvű pendant-ja(?), a *Sonntags-Zeitung* 1855–1865. In: *Magyar Könyvszemle* 2011/3, 392–398.
5. Ez a szám az 1880-as évekig „a magyar felvevőpiac kapacitásának a csúcspontját jelenti”. *Lipták Dorottya*: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Budapest, 2002. 123.
6. Történetéhez lásd: *Lipták* 2002, 67–77., 123.; *Miklóssy* 1985, 448–453; *Buzinkay Géza*: A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a *Vasárnapi Újság*. In: A magyar sajtó története II/2. 1867–1892. Szerk.: *Kosáry Domokos* és *Németh G. Béla*. Akadémiai, Budapest 1985, 217–225., Uő.: A dzsentroid középosztályi olvasóréteg lapja, a *Vasárnapi Újság*. Uo. 444–454.
7. *Dányi Dezső*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Budapest 1993; *Karl Czoernig*: Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien 1855–1857.
8. A *Vasárnapi Újság* illusztrációs gyakorlatához lásd *Lipták* 2002, 73–74.; *Baki Péter*: A *Vasárnapi Újság* és a fotográfia (1854–1921). Magyar Fotográfiai Múzeum, Budapest 2005.
9. *Sonntags Zeitung* (a továbbiakban: *SZ*) 1855 5. sz. febr. 4., 37. – *Vasárnapi Újság* (a továbbiakban: *VU*) 1855 18. sz. május 6., 140.
10. *Haiman György*: A fametszet a 19–20. században. In: *Magyar Grafika*, 1996/1, 43–45.; A fametszet. Kiállítási katalógus. Szerk.: *Gerszi Teréz*, *Bodnár Szilvia*. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2004, 51–52.
11. *SZ* 1855 12. sz. márc. 25., 93. – *VU* 1855 12. sz. márc. 25., 93.
12. A lap típusa és különösen lipcsei képviselői magyarországi elterjedtségéhez lásd *Lipták* 2002, 58–59., 120–151.; *Révész Emese*: A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján. In: *Magyar Könyvszemle* 2009/4, 423.
13. Heckenast pesti hetilapjai a feltételezhetően lipcsei eredetű képek kapcsán általában nem nevezték meg képeik és a képekhez társított szövegek forrását. Jellemzően csak általánosságban „külföldi lapokra” utaltak vagy „egy német folyóirat”-ként hivatkoztak rájuk, illetve teljesen homályban hagyták cikkeik és képeik ihletforrását. Ugyanakkor van példa a *Gartenlaube* mint forrás nevesítésére is: *Sonntags Zeitung* 1858 24. sz. június 13., 187.
14. A képkölcsönzés korabeli gyakorlatához lásd *Révész* 2009, 429–435.
15. *Die Gartenlaube* (a továbbiakban: *GL*) 1857 49. sz. 676. – *SZ* 1858 2. sz. jan. 10., 11. – *VU* 1858 4. sz. jan. 24., 41.
16. *Illustrierte Zeitung* (a továbbiakban: *IZ*) 1855 641. sz. okt. 13., 241: Ein Begräbnis auf der französischen Ostseeflotte. A képet kísérő mondatok: uo. 242.
17. *VU* 1855 46. sz. nov. 18., 368.
18. *SZ* 1855 48. sz. dec. 2., 381.
19. *GL* 1855 4. sz., 53. – *VU* 1855 8. sz. febr. 25., 61.
20. Aarland műhelyéből származnak többek között a *Sonntags Zeitung* és a *Gartenlaube* következő közös képei:

Der Biber: *SZ* 1858 20. sz. május 16., 154. – *GL* 1858 5. sz., 68. (Valószínűleg az ekkoriban állatábrázolások sorozatát alkotó Heinrich Leutemann rajza nyomán.); Die Mondoberfläche: *SZ* 1858 24. sz. június 13., 187. – *GL* 1858 18. sz., 245. Egy példa az Obermann szignójával ellátott, a *Gartenlaube*-ban, a *Sonntags Zeitung*ban és a *Vasárnapi Ujság*ban egyaránt napvilágot látott képek közül: Helgoland: *GL* 1855 28. sz., 375. – *SZ* 1855 36. sz. szept. 9., 285. – *VU* 1855 35. sz. szept. 2., 277.

21. *Baki* 2005, 10.

22. A kor folyóiratillusztrációira jellemző tematikus csoportokhoz lásd *Radnóti Sándor*: Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867. In: Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus. Szerk.: *Szabó Júlia, Széphelyi F. György*. I. k. MTA – Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest 1981, 149–155.

23. A *Vasárnapi Ujság* sorozatához, amelyet *Jókai Mór* A magyar nemzet története regényes rajzokban című művének átdolgozott részletei kísérték (első kiadás: 1854), lásd: *Révész Emese*: „Külső csinjának emelésére sem kímélém a költséget”. Heckenast Gusztáv illusztrált kiadványai. In: A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó. Szerk.: *Lipták Dorottya*. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest – Eger 2012, 228–231.

24. A témáról részletesebben szól 2010-ben megjelent disszertációm: *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1817*. KKGS Verlag, München, 2010.

25. A *Sonntags Zeitung* első évfolyamában közölt ismeretterjesztő írások túlnyomó részének szerzője egy csehországi német tudós, Fernand Stamm. Az ő közleményeinek kivonatolt változatait esetenként a *Vasárnapi Ujság* is közölte.

26. *GL* 1864 16. sz., 245. – *VU* 1864 20. sz. május 15., 184.; *GL* 1864 17. sz., 261. – *VU* 1864 22. sz., május 29., 205. Példák az *Illustrierte Zeitung* és a *Vasárnapi Ujság* a közös képanyagból az 1864-es évfolyamban: Vámbéry Ármin mint kolduló barát Bokharában: *VU* 1864 47. sz. nov. 20., 525. – Hermann Vámbéry als bettelnder Derwisch in Bokhara. Nach einer Photographie von Clarkington u. Co. in London.: *IZ* 1864 1114. sz. nov. 5., 320.; A känguru, (fiahordó) a kölni állatkertben: *VU* 1864 47. sz. nov. 20., 504. – Die Kängurus im Zoologischen Garten zu Köln. Originalzeichnung von L. Beckmann: *IZ* 1864 1114. sz. nov. 5., 320.; Lamarmora Alfonz: *VU* 1864 46. sz. nov. 13., 485. – Alphons della Marmora, italienischer Ministerpräsident. Nach einer Photographie von Duroni und Murer in Mailand: *IZ* 1864 1112 sz. okt. 22., 277.; Az Oeversee melletti síremlék a schleswigi csatatéren: *VU* 1864 50. sz. dec 11., 541. – Das Denkmal für die gefallenen Oesterreicher bei Oeversee. Nach einer Photographie von Brandt in Flensburg: *IZ* 1864 1117. sz. nov. 26., 369.; A mexikói önkénytes csapat egyenruhái: *VU* 1864 50. sz. dec 11., 540. – Uniformen der mexicanischen Freiwilligen-Brigade. Nach einer Zeichnung von Beškochka und Stuhr: *IZ* 1864 1117. sz. nov. 26., 369.

27. Das Holen des Osterwassers. Altdeutscher Brauch. *Pester Sonntags-Zeitung* 1864 13. sz. március 27., 134., a kisérszöveg: 134-135. – *Über Land und Meer. Allgemeine illustrierte Zeitung* 1864 26. sz., 404., a hozzá tartozó szöveg: Volksfeste und Bräuche der Deutschen. In Bildern von Ludwig Loeffler. VI. Das Osterwasser. Uo. 406.; Löfflerhez lásd: *Arthur Rümman*: Die illustrierten deutschen Bücher des 19. Jahrhunderts. Julius Hoffmann Verlag, Stuttgart 1926, 154.

ROZÁLIA BÓDY-MÁRKUS

*THE SONNTAGS ZEITUNG: AN ILLUSTRATED GERMAN-LANGUAGE WEEKLY
PARALLEL WITH VASÁRNAPI UJSÁG (SUNDAY PAPER)*

ABSTRACT

Hungarian press history registers the illustrated German-language weekly *Sonntags Zeitung* launched in 1855 as the “German-language counterpart of *Vasárnapi Ujság*”, as its “pedant in German”. Though its texts and woodcut pictures partly coincided with those in the Hungarian-language paper, the weekly edited by Zsigmond Saphir had its individual profile. The great majority of the contents differed from *Vasárnapi Ujság* and obviously had sources of illustrations independently of Gusztáv Heckenast’s publishing office. Apart from a brief description of the paper’s profile, the author compares the illustrating practice of *Vasárnapi Ujság*, *Sonntags Zeitung* and its successor *Pesther Sonntagszeitung* published by Saphir from the mid-1860s without Heckenast’s publishing cooperation.

markus@oszk.hu